

УДК 373.2.(091)(477)

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.80.1.30>

Костенко Л. Д.

ТИПИ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті на основі історико-педагогічного аналізу охарактеризовано розвиток мережі позашкільних закладів в Україні (1952–1990 рр.), які сприяли розвитку творчого потенціалу дітей, розкривали їх здібності та нахили, залучали до світу мистецтва, науки, техніки, спорту, допомагали школам, суспільству активізувати діяльність з приводу дитячої бездоглядності, правопорушень, негативних проявів. При цьому виокремлено та схарактеризовано етапи розвитку позашкільних закладів: 1952–1959 рр., 1960–1973 рр., 1974–1984 рр., 1985–1990 рр. Автор зупиняється на аналізі типів позашкільних закладів, принципах їх роботи на кожному з етапів.

Позашкільні заклади розглядаються як спільноти дітей і дорослих, для яких характерні цілеспрямованість, різновіковий склад учасників, автономність існування, циклічність існування, різноманітність дозвільної діяльності та взаємовідносин; вони були чітко структуровані за управлінським підпорядкуванням завданнями, планами, профілем, матеріальною базою, кадровим забезпеченням, фінансовою підтримкою.

У публікації позашкільні заклади радянського періоду поділяються на комплексні (багатопрофільні) і спеціалізовані, кожен з яких у своїй роботі керувався програмами, положеннями, статутами.

Наголошується, що в позашкільних закладах використовувалися форми (масові, групові та індивідуальні) та методи виховної роботи (інформування, формування пізнання особистості, переконання, роз'яснення, бесіда, лекція; методи організації практичної діяльності та формування досвіду поведінки, виховання на позитивному прикладі, громадські доручення, гра, метод паралельної дії, виховання на позитивному прикладі, вимога, методи стимулювання творчої діяльності тощо), вибір яких залежав від поставленої мети і змісту роботи, від кількості дітей і підлітків, охоплених позашкільною діяльністю.

Автор доходить висновку, що структура позашкільних закладів протягом радянського періоду постійно змінювалася, розширювалася, вдосконалювалася, а робота була надзвичайно різноманітна і корисна. У позашкільних закладах відкривалися різноманітні гуртки, впроваджувалися нові форми роботи, які розвивали їхні пізнавальні інтереси, формували свідоме ставлення до знань, науки, видозмінювалися методи роботи з дітьми.

Ключові слова: радянський період, позашкільні заклади, типи позашкільних закладів, етапи розвитку мережі позашкільних закладів, форми, методи, принципи.

Процес інтегрування України в європейський культурний та економічний простір зумовив реформаційні процеси в освіті, спрямовані на досягнення рівня світових стандартів. Саме тому нагальною потребою сьогодення є формування повноцінної особистості, розвинутої фізично, інтелектуально та духовно, здатної стати необхідною рушійною силою змін у суспільстві. У зв'язку з цим істотно актуалізуються завдання сучасної позашкільної освіти.

Успішному вирішенню зазначених завдань сприяє широка мережа позашкільних закладів – осередків дозвілля в системі позашкільної освіти, яка з кожним роком розвивається та вдосконалюється. Так, на початку ХХІ ст. в Україні працювало понад 1500 позашкільних навчальних закладів дослідницько-експериментального, художньо-естетичного, еколого-натуралістичного, туристично-краєзнавчого, науково-технічного напрямів та 660 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, які відвідували понад 1,5 млн дітей, що становить третину (33,9 %) від загальної кількості дітей шкільного віку. З ними працювало понад 3,5 тис. педагогічних працівників [6].

Вивчення сучасної мережі позашкільних закладів ґрунтується на врахуванні вітчизняних та світових культурно-історичних виховних традицій. У сучасній історико-педагогічній науці комплексно не досліджено розвиток мережі позашкільних закладів України в радянський період.

Осмилення проблеми розвитку мережі позашкільних закладів переконує, що освітній процес, побудований за принципами демократизації, гуманізації [8], потребує врахування вітчизняних та світових культурно-історичних виховних традицій, педагогічного досвіду організації дозвілля учнівської молоді, розширення кадрового забезпечення, підвищення професійної майстерності педагогів, істотних інноваційних змін у системі позашкільної освіти України не лише на мікро-, а й на макрорівнях соціалізації, пошуку оптимальних шляхів її реорганізації з метою всебічного розвитку дітей та підлітків як особистостей у сучасній системі цінностей, здатних до активної соціальної адаптації в суспільстві й самостійного життєвого вибору, до самоосвіти й самовдосконалення.

У зв'язку з цим активізувалися наукові пошуки щодо вивчення функціонування позашкільних закладів (М. Аріарський, Л. Баласна, В. Білоконь, В. Бочелюк, І. Гутник, Н. Максютин та ін.), формування духовності особистості в процесі раціонально організованого дозвілля (А. Воловик, В. Воловик, Ю. Жданович, В. Кірсанов, В. Лупійчук, А. Цьось та ін.).

Мета статті – проаналізувати розвиток мережі позашкільних закладів, появу нових типів позашкільних закладів, які сприяли розвитку творчого потенціалу дитини, розкривали здібності та нахили, залучали до світу мистецтва, науки, техніки, спорту, допомагали школам, суспільству активізувати діяльність із приводу дитячої бездоглядності, правопорушень, негативних проявів та ін.

В УРСР працювала широка мережа позашкільних закладів різних типів, найважливішими принципами роботи яких були ідейна спрямованість, зв'язок із суспільним життям, розвиток ініціативи і творчості вихованців, забезпечення можливості участі кожного учня в різних видах діяльності, що відповідала його інтересам і віку.

Діяльність позашкільних закладів в радянський період мала ряд особливостей, що дозволяло зробити зміст позашкільної освіти більш гнучким, творчим, самостійним:

– добровільне залучення дітей до роботи в різних гуртках, власне бажання брати участь у масовій та індивідуальній роботі в позанавчальний час;

– позашкільна освіта охоплювала учнів різного віку. Різновіковий склад гуртків, секцій, колективів об'єднував учнів із різних класів, різних шкіл. Такий підхід сприяв створенню умов для підтримки молодших старшими, розвитку товариської взаємодопомоги та взаємовиручки;

– значна увага в роботі позашкільних закладів надавалася питанням профорієнтації учнів;

– позашкільною роботою намагалися охопити усі регіони та усі населені пункти без виключення, навіть невеликі села;

– зміст позашкільної роботи відповідав інтересам і запитам школярів.

Розвиток мережі позашкільних закладів підтверджує факт поетапного, проте не завжди систематичного, державного регулювання їхньої діяльності.

За радянських часів партійні та державні органи контролювали створення та функціонування різних типів позашкільних закладів, зміцнювали їх матеріальну базу, залучали до роботи з дітьми кваліфіковані кадри. Хоча зміст позашкільної освіти в період радянської доби мав відповідати задоволенню запитів дітей і підлітків у різних галузях знань, але він цілком визначався завданнями держави, завданнями політичного виховання, відповідав завданням, визначеним у постановах та рішеннях партійних та державних органів, органів управління освітою, постановам Центрального комітету Всесоюзного ленінського комуністичного союзу молоді (ВЛКСМ) тощо, що часто призводило до надмірного захоплення політикою. Проте наголо-симо, що зазначений процес розгортався нелінійно: спостерігалися часи посилення тоталітарного впливу держави на педагогічну думку та, навпаки, часи “відлиги”.

Спеціальною постановою Ради Міністрів СРСР “Про впорядкування, введення типових штатів і встановлення посадових окладів працівникам позашкільних закладів”, прийнятою у 1952 р., встановлювалася єдина номенклатура позашкільних дитячих закладів Міністерства освіти союзних республік, визначено принципи побудови і перспективи розвитку нових позашкільних закладів [6].

Більшу частину позашкільних закладів у досліджуваній нами період становили позашкільні заклади, підпорядковані Міністерству освіти, а також органам освіти на місцях.

У статті позашкільний заклад радянської доби розглядаємо як своєрідну спільноту дітей і дорослих, якій властиві цілеспрямованість, різновіковий склад учасників, автономність існування, циклічність функціонування, різноманітність та свобода вибору виду діяльності, взаємовідносини дітей і дорослих, широкі можливості дитини виступати в новій соціальній ролі. У такому закладі здійснювалася виховна й освітня робота з дітьми, інструктивно-методична – з учителями, працівниками позашкільних закладів, громадськістю та учнівським активом, а також проводилося вивчення, узагальнення й поширення передового педагогічного досвіду з позашкільної роботи [5].

Радянський період вирізнявся функціонуванням позашкільних закладів різнотипових за своєю структурою. Позашкільні заклади радянського періоду поділялися на комплексні й спеціалізовані, кожен з яких у своїй роботі керувався програмами, положеннями, статутами [3].

Комплексні позашкільні заклади здійснювали роботу системно та щорічно в різних сферах науки, культури, спорту. До них належали будинки та палаци піонерів і школярів, табори, парки, клуби, тобто заклади, що організовували дозвілля дітей у різних галузях науки, культури, спорту.

Спеціалізовані позашкільні заклади проводили роботу в конкретному одному напрямі, до них належали дитячі спортивні школи, станції юних техніків і юних натуралістів, дитячі бібліотеки і театри, екскурсійно-туристські станції, клуби юних автомобілістів, дитячі залізничні дороги, дитячі річкові пароплавства та ін.

Позашкільні заклади різних типів запроваджували вільний вибір форм і видів діяльності дітей та підлітків, задовольняли їхні культурно-дозвіллі інтереси, сприяли самореалізації, розвитку творчого потенціалу, розкриттю їх нахилів та здібностей, залучали до світу мистецтва, науки, техніки, спорту, допомагали школі і суспільству дієво вирішувати питання соціального виховання дітей, запобігання негативним проявам у поведінці, готували піонерів і школярів до організаційної роботи в дитячому колективі тощо.

На першому етапі (1952–1959 рр.) радянського періоду діяли спеціалізовані типи позашкільних закладів – дитячі спортивні школи, станції юних техніків і натуралістів, краєзнавців, дитячі бібліотеки і театри, екскурсійно-туристичні станції та ін., комплексні – Будинки та Палаци піонерів, табори, парки, клуби. На цьому етапі велика увага приділялася розвитку політичних гуртків і військово-патріотичних клубів.

З 1957 р. помітно активізується діяльність позашкільних закладів щодо розвитку пізнавальних інтересів школярів, їхньої соціальної і трудової активності. У цей період виникають позашкільні заклади нових типів: механізаторські ланки, тваринницькі бригади тощо [2].

Другий етап (1960–1973 рр.) досліджуваного періоду характеризувався подальшим розвитком зазначених позашкільних закладів та виникненням нових, а саме: дитячі автотраси, клуби моряків, річковиків, пожежників, дитячі астрономічні об'єднання.

Пошукова, експериментальна, науково-дослідницька діяльність учнів протягом другого етапу стала невід'ємною частиною навчально-виховної, організаційно-масової, інструктивно-методичної роботи педагогічних, учнівських колективів позашкільних закладів різних типів. Повсякчасно розвивалася мережа гуртків юних програмістів, електронних приладів, раціоналізаторів і винахідників, конструкторів. Тільки за 1966 р. 125 юних конструкторів були нагороджені медалями, 163 – дипломами Всесоюзної виставки передового досвіду народного господарства [4].

Велике значення приділялося постанові про відкриття в кожному районі різнопрофільних позашкільних закладів: будинку піонерів, станції юних туристів, юних техніків, юних натуралістів. Позашкільля виконало завдання органів управління освітою, і 50 % гуртків у палацах і будинках піонерів і школярів набули технічного та туристського спрямування [7].

Третій етап (1974–1984 рр.) характеризувався значним удосконаленням мережі позашкільних закладів в Україні. До її переліку входили: палаци та будинки піонерів, станції юних натуралістів, техніків та туристів, клуби юних техніків, дитячі будинки культури, кімнати школяра, дитячо-юнацькі клуби юних моряків, ДЮСШ, стадіони, дитячі парки, піонерські та інші табори, музичні та художні школи, дитячі хорові студії, дитячі бібліотеки.

На цьому етапі виникають технічні клуби, у зміст роботи яких входили радіоелектроніка, автоматика, телемеханіка, біохімія, генетика, космонавтика, та дитячі ансамблі, розвиваються технічні та спортивно-технічні гуртки.

Важливим здобутком стала розгалужена мережа позашкільних закладів, максимальна (1912 закладів) кількість яких в Україні була в 1984 р., на 800 тис. збільшилася кількість вихованців у позашкільних закладах різних типів [1].

На четвертому етапі (1985–1990 рр.) підвищується статус державних позашкільних закладів Міносвіти, які зі станцій було перейменовано в Українські державні центри за профілями роботи. З метою поліпшення краєзнавчої роботи, вивчення традицій, звичаїв та обрядів Республіканська станція туристів стала Українським державним центром туризму і краєзнавства. За 1987 р. рік кількість станцій туристів із 27 збільшилася до 100 [2].

З метою масового охоплення дітей та підлітків різноманітними видами мистецтва відповідно до “Положення про школу-комплекс естетичного виховання” було відкрито в обласних, промислових та культурних центрах республіки школи-комплекси естетичного виховання, рекомендовано розвинути мережу шкіл мистецтв, дитячих театральних комплексів, кіно- і фотоклубів, студій театрального, образотворчого мистецтва, як самостійних позашкільних закладів, збільшувати мережу спеціалізованих шкіл та шкіл із поглибленим вивченням предметів естетичного циклу – музики, образотворчого мистецтва, фольклору, декоративно-прикладного мистецтва.

У 1989 р. проведено всеукраїнську паспортизацію позашкільних закладів, розпочалася активізація педагогічної науки щодо визначення концептуальних основ діяльності позашкільних закладів. Поглиблення економічної та політичної кризи в країні позначилося на діяльності позашкільних закладів, які переживали дестабілізацію, заорганізованість навчання та виховання учнів у гуртках, секціях різних профілів.

У досліджуваній період у позашкільних закладах використовувалися масові, групові та індивідуальні форми організації виховної роботи. Їх вибір залежав від поставленої мети і змісту роботи, кількості дітей і підлітків, охоплених позашкільною діяльністю.

Позашкільній освіті сприяли проведення масових (масові ігри; дитячі свята й ранки; масові співи; екскурсії й прогулянки; відвідування театру; перегляд кінофільмів, вистав; свята; вечори; ранки; виставки; концерти; конкурси; колективний перегляд кінофільмів; зустрічі; конференції; “суди”; експедиції; екскурсії; зльоти; вогнища; спартакіади; турніри; змагання тощо) та групових (гуртки, хори, ансамблі тощо) форм організації виховної роботи.

Індивідуальні форми організації виховної роботи в позашкільних закладах передбачали виконання дітьми та підлітками творчих індивідуальних завдань, заняття з різних видів навчання (гра на музичних інструментах, сольне виконання, образотворче мистецтво тощо), підготовку доповідей, повідомлень, виступів, написання рефератів, творчих робіт, фізкультурні заняття.

У радянський період у позашкільних закладах використовувалися різноманітні методи виховної роботи, вибір яких підпорядковувався цілям, змісту, конкретним педагогічним завданням та умовам їх розв'язання. У зазначений період широко використовувалися методи інформування, формування пізнання особистості, переконання, роз'яснення, бесіда, лекція, методи організації практичної діяльності та формування досвіду поведінки, виховання на позитивному прикладі, вимога, методи стимулювання творчої діяльності тощо.

Позашкільні заклади діяли також як методичні центри з організації позашкільної освіти. Вони здійснювали узагальнення та поширення педагогічного досвіду, використовували різні форми усної, друкованої й наочної пропаганди досягнень педагогічних колективів, розробляли необхідні інструктивно-методичні матеріали.

Упродовж досліджуваного періоду в усіх установах позашкільної освіти проводилися педагогічні читання, кінолекторії, цикли лекцій, усні журнали тощо. Але, все ж таки, була недостатність наукових досліджень, відставання теорії від розвитку практичної організації позашкільної освіти.

Висновки. Отже, структура типів позашкільних закладів протягом радянського періоду постійно змінювалася, розширювалася, вдосконалювалася, а робота була надзвичайно різноманітна і корисна. У позашкільних закладах відкривалися різноманітні гуртки, впроваджувалися нові форми роботи, які розвивали їх пізнавальні інтереси, формували свідоме ставлення до знань, науки, видозмінювалися методи роботи з дітьми. Усі вони були спрямовані на допомогу школі реалізувати завдання виховати дітей і підлітків, досягти високого рівня знань, політехнізації, розвитку фізичної культури, правильно організувати дозвілля дітей і молоді. Політико-виховна робота в багатьох випадках поєднувалася з розвагами та відпочинком, тому всі форми роботи позашкільних закладів були насичені ідейним змістом.

Використана література:

1. Арнаутів В. Засоби педагогічного впливу в колективах. *Комсомолец України*. 1959. № 5. С. 28–30.
2. Балахтар В. Історичний розвиток позашкільної освіти в Україні. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2007. Вип. 4. Південноукраїнський правничий часопис. С. 279–282.
3. Бондаренко В. Робота гуртка першої допомоги. *Школяр*. 1979. № 9. С. 18–22.
4. Винник Т. Робота шкільної бригади. *Організуй дитвору*. 1954. № 10. С. 25–27.
5. Вінниченко А. І. Розвиток позакласної і позашкільної роботи в Українській РСР за 50 років Радянської влади. *Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років Радянської влади*. Київ, 1987. С. 33–35.
6. Позашкільна освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання: у двох томах. Офіц. вид. Київ: Форум, 2008.
7. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Керівні матеріали про школу. Київ: Радянська школа, 1962. С. 226.
8. Про освіту: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1060-XII. *Освіта України*. 2001. С. 11–38.

References:

1. Arnautiv V. (1969). Zasoby pedahohichnoho vplyvu v kolektyvakh. [Means of pedagogical influence in teams.] *Komsomolets Ukraine* [in Ukrainian].
2. Balakhtar V. (2007). Istorychnyi rozvytok pozashkilnoi osvity v Ukraini. [Historical development of out-of-school education in Ukraine]. *Visnyk Odeskoho instytutu vnutrishnikh sprav* [in Ukrainian].
3. Bondarenko V. (1979). Robota hurtka pershoi dopomohy. [The work of the first aid society]. *Shkoliar* [in Ukrainian].
4. Vynnyk T. (1954). Robota shkilnoi bryhady. [The work of the school team]. *Orhanizui ditvoru* [in Ukrainian].
5. Vynnychenko A. I. (1957). Rozvytok pozaklasnoi i pozashkilnoi roboty v Ukrainiskii RSR za 50 rokiv Radianskoi vlady. [The development of extracurricular and out-of-school activities in the Ukrainian SSR during 50 years of Soviet power]. *Narodna osvita i pedahohichna nauka v Ukrainiskii RSR za 50 rokiv Radianskoi vlady*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Pozashkilna osvita v Ukraini (2008). [Out-of-school education in Ukraine]. *Normatyvno-pravove rehuliuвання: u dvokh tomakh* [in Ukrainian].
7. Zakon pro zmitsnennia zviazku shkoly z zhyttiam i pro dalshyi rozvytok systemy narodnoi osvity v Ukrainiskii RSR (1962). [Law on strengthening the connection between school and life and on further development of public education system in the Ukrainian SSR.] *Kerivni materialy pro shkolu*. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
8. Zakon Ukrainy "Pro osvitu" (1991) [Law of Ukraine «On Education»] Kyiv: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].

Kostenko L. D. Type out-of-school institutions of Ukraine in the Soviet period

The article, being based on historical and pedagogical analysis, describes the development of a network of out-of-school institutions in Ukraine (1952–1990), which contributed to the development of children's creative potential, revealed their abilities and inclinations, involved them in the world of art, science, technology, sports, helped schools and society to intensify activities concerning neglected children, delinquency, negative manifestations. At the same time, the stages of development of out-of-school institutions: 1952–1959, 1960–1973, 1974–1984, 1985–1990 were singled out and characterized. The author dwells upon the analysis of the types of out-of-school institutions, the principles of their work at each stage.

Out-of-school institutions are considered as communities of children and adults, which are characterized by purposefulness, different age composition of their participants, autonomy of their functioning, cycles of their existence, diversity of leisure activities and relationships; they were clearly structured according to managerial subordination, their tasks, plans, profile, material background, staffing, financial support.

In the publication, out-of-school institutions of the Soviet period are divided into complex (multidisciplinary) and specialized, each of which was guided in its work by programs, regulations, statutes. It is emphasized that in out-of-school institutions the choice of used forms (mass, group and individual) and methods of educational work (informing, formation of the personality cognition, persuasion, explanation, conversation, lecture; methods of the organization of practical activity and formation of the experience of behavior; bringing up on a positive example, community service, game, method of parallel action, demand, methods of promoting creative activity, etc.), depended on the purpose and content of work, the number of children and teenagers involved in out-of-school activities.

The author concludes that the structure of out-of-school institutions during the Soviet period was constantly changing, expanding, improving, and the work was extremely diverse and useful. Various societies were opened in out-of-school institutions, new forms of work were introduced, which developed their cognitive interests, formed a conscious attitude to learning, science, and methods of work with children were changing.

Key words: Soviet period, out-of-school institutions, types of out-of-school institutions, stages of the network of out-of-school institutions development, forms, methods, principles.